

100 yaşlı “Şah İsmayıl” operası

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin 50 illiyinə...

Yavər Neymatli,

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin aparıcı elmi işçisi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

Alla Konstantinovna Fyodorova,

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin aparıcı elmi işçisi

Bu il Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi yaranmasının 50 illiyini qeyd edəcək. Bu baxımdan muzeyimizin kolleksiyalarında uzun illər toplanaraq saxlanılan, müxtəlif ekspozisiyalarda nümayiş olunan arxiv sənədləri, fotoşəkillər, kitablar və s. eksponatların məzmununa istinadən formalaşan düşüncələrimizi bölüşmək üçün silsilə elmi-publisistik məqalələrlə görüşünüə gələcəyik. Fikrimizcə, belə ünsiyyət forması oxucularımız tərəfindən maraqla qarşılanacaq.

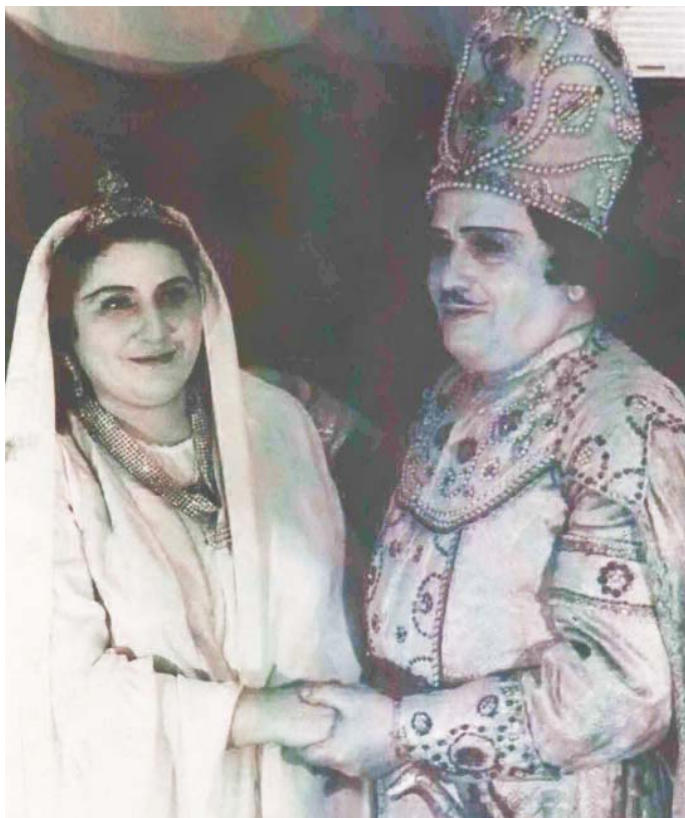
Mədəni həyatımızın əlamətdar hadisələri sırasında görkəmli bəstəkar Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl” operasının yaran-

masının 100 illik yubileyi də vardır. Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin kolleksiyalarında M.Maqomayevin həyatının maraqlı məqamlarını əks etdirən sənədlər onun bəstəkar-şəxsiyyət kimi formalaşmasına, yaradıcılığının parlaq səhifəsi olan “Şah İsmayıl” operasının yaranışına aparar yollara işıq salır.

Muzeyimizin kolleksiyalarında saxlanılan sənədlər içərisində bəstəkarın həyat və yaradıcılığı əks olunan, Qəmər İsmayilovanın, Qubad Qasimovun müəllifliyi və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə ingilis dilində işıq üzü görmüş kitablarla yanaşı, bəstəkar Tofiq Quliyevin, Akademik Opera və Balet Teatrının solistləri Məmmədağlı Bağirovun, Hüseynağa Hacıbababəyovun və rəssam Ənvər Almaszadənin şəxsi arxivində saxlanılan materialları da göstərə bilərik. Həmin sənədlərin bir çox hissəsinin orijinalı dəyərli oxucularımıza ilk dəfə təqdim olunur. Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin direktoru, əməkdar mədəniyyət işçisi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Alla Bayramova elmi-tədqiqat işində vurğulayır ki, muzeyin kolleksiyasına daxil olan ilk materiallardan biri də uzun illər Akademik Opera və Balet Teatrında çalışmış Məmmədağlı Bağirova məxsus arxiv sənədləridir. Həmin arxivdə birinci nömrə altında mövcud olan sənəd isə Müslüm Maqomayevin Məmmədağlıya ünvanladığı dəvətnamədir (1). Tərcüməsi sizlərə təqdim edilən sənəd aşağıdakı məzmunu malikdir: “Əziz M.Tağı! Sabah axşam radioda iki əsəri ifa et: “Şah İsmayıl” operasından vəzirin ariyası; “Koroğlu”dan Həsən xanın ariyası. Notları özünə götür. Qiymət haqqında danışmaq – xətrinə dəyməmə. Maqomayev” (2) (rus dilindən tərcümə mənimdir – **müəllif**).

Müslüm Maqomayevin musiqiçi-bəstəkar taleyinin formalaşmasında böyük qardaşı Maqomedin güclü təsiri olub. Maqomed qarmon və fleytada məharətlə ifa etməyi bacarmaqla kiçik qardaşı Müslümdə musiqiyə həvəs yaradan ilk müəllimdir. Yeri gəlmişkən, Şimalı Qafqazda o vaxtdan çox məşhur “Şamil havası” və ya “Şamil duası” adlanan solo qarmon üçün instrumental miniatürün müəllifi Maqomed Maqomayevdir.

Azərbaycan xalqının mədəni inkişafında nühüm rol oynayan Qori

Müəllimlər Seminariyası 1876-cı ildə fəaliyyətə başlayıb. Lakin ilkin zamanda müəyyən səbəblər baxımından seminariyada Azərbaycan bölməsi yox idi. Buna görə realist Azərbaycan ədəbiyyatının banisi və ictimai xadim Mirzə Fətəli Axundzadə, həmçinin Tiflis müsəlman məktəbinin şəriət müəllimi Mirzə Hüseyn Qayıbzadə o zamanlar Rusiya imperiyasının Qafqazda çarşini, knyaz Mixail Nikolayeviç Romanovla (imperator I Nikolayın oğlu) uzun danışıqlardan sonra 1879-cu ildə Azərbaycan bölməsinin açılmasına nail olurlar. Dəyərli oxucularımıza Mirzə Hüseyn Qayıbzadə haqqında bir qədər məlumat vermək istərdik. 1830-cu ildə Qazaxın Salahlı kəndində anadan olan M.H.Qayıbzadə 1857-ci ildən Tiflisdəki üçillik müsəlman ruhani məktəbində şəriətdən dərslər deməyə başlayıb. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsi açıldıqdan sonra isə burada ərəb və fars dilindən müəllimlik edib. 1883-cü ildən 1917-ci ilə qədər Qafqaz müftisi vəzifəsində çalışıb.

1899-cu ildə Müslüm Qori Müəllimlər Seminariyasına qəbul olunur. Seminariyanın nizamnaməsində müxtəlif humanitar fənlərlə yanaşı, hansısa musiqi alətində çalmağı öyrənmək və ibtidai musiqi nəzəriyyəsi səviyyəsində tədris vacib sayılırdı. Belə şərait M.Maqomayevin musiqi bacarığının inkişafına böyük kömək oldu. "...Seminariyada musiqi dərslərinə böyük şövq və həvəs göstərən Müslüm öz müəllimi Mixail Leontyeviç Pakkerin sayı nəticəsində skripkanı notla sərbəst çalmağı qısa müddətdə mənimsəmişdi. Bu barədə seminariyanın mahnı müəllimi Semyon Pavloviç Qoqlıçidzenin not sistemi, qammalar və sairə musiqi haqda verdiyi bilik və məlumat Müslümə o qədər kömək etdi ki, onun seminariya simli orkestrinin konsertlərində də skripkada sərbəst çalmasına gözəl imkan yarandı..." (3).

Yeri gəlmişkən, seminariya rəhbərliyinin tapşırığına əsasən tələbələrə yay tətilində xalq musiqi nümunələri toplamaq tapşırılırdı. Müslüm Maqomayev, həmçinin onun yaxın dostu, gələcəkdə Azərbaycan professional musiqisinin əsasını qoyacaq Üzeyir Hacıbəyli bu işin fəal iştirakçısı idilər. Məhz M.Maqomayevin topladığı xalq musiqi nümunələri 1900-cü ildə Parisdə təşkil olunan ümumdünya sərgisində nümayiş etdirilib (4).

Seminariyanı 1904-cü ildə müvəffəqiyyətlə başa vuran M.Maqomayev Şimali Qafqazın Bexoviç kəndində məktəb direktoru və musiqi müəllimi kimi fəaliyyətə başlayır. Bu baxımdan Tersk əyalətinin xalq məktəbləri inspektorunun 1904-cü il 5 avqust tarixli 1356 sayılı əmirində yazılır: "... Müəllim Əbdül Müslüm Maqomayevə. Hörmətli cənab, sizin xahişinizə əsasən, 1 sentyabr 1904-cü il tarixindən Bekoviç kənd məktəbinə təyin edirsiniz. Buna görə sizə təklif edirəm ki, təcili yeni təyinat yerinizə gədasiz və Bekoviç məktəbinin müəllimi və ya nəzarətçisindən lazım olacaq inventar və sənədləri təhvil alasız..." (5) (tərcümə mənimdir – müəllif). Orada 1 il işlədikdən sonra Bakı quberniyası və Dağıstan vilayətinin xalq məktəbləri direktorunun 6 sentyabr 1905-ci il tarixli 2448 sayılı əmri ilə (6) Lənkəran şəhərində üçillik məktəbə müəllim göndərilir. "... Lənkərandə şagird orkestrinin, xorunun, xalq çalğı alətləri orkest-

rinin təşkili onun adı ilə bağlıdır. M.Maqomayevin düzəltdiyi dram dərnəyinin də çıxışları böyük maraqla qarşılanırdı: dərnəyin üzvləri ardıcıl olaraq Azərbaycan və rus dillərində tamaşalar göstərirdilər." (7). Lənkərandə işlədiyi dövr Müslümün həyatında daha bir xoş hadisə ilə yadda qalır. O, Tiflis şəhərindəki sünni məscidində 4 avqust 1906-cı ildə Baydigül xanım ilə kəbin kəsdilərək ailə qurur. Həmin ilin 19 dekabrında isə kəbin kağızı Qafqaz müftisi M.H.Qayıbzadə tərəfindən 1407 №-li sənəd kimi möhürlənərək təsdiqlənir (8).

1912-ci ilin fevralında "Nicat" cəmiyyətinin dəvəti ilə Müslüm Maqomayev türk opera teatrında dirijor kimi fəaliyyətə başlayır. Onun dirijorluq fəaliyyəti haqqında dövrü mətbuatda yazılır: "İyul ayının 5-də Mayılov teatrında məşhur komik Mirzəağa Əliyevin şərafinə

Üzeyir Hacıbəylinin "O olmasın, bu olsun" operettası oynanıldı. Operettanın dirijorluğunu bu dəfə Üzeyir yox, Müslüm cənabları edirdi. Bu cənab mükəmməl surətdə dirijorluq edərək musiqini axıracan nöqsansız apardı" (9). M.Maqomayevin dirijor kimi fəaliyyətinin əks olunduğu başqa bir mənbədə yazılır: "...Arşın mal alan" musiqili komediyasında əvvəllər ikinci pərdədə Əsgər muğam oxuyurdu. Görkəmli opera aktyorumuz, xalq artisti Hüseynqulu Sarabski Füzuli qəzəli ilə o zaman məşhur olan "Sarabski segahı"nı çox mələhətlə ifa etdi... Növbəti tamaşaların birində alqışlardan vəcdə gələn H.Sarabski "Əsgərin mahnısı"nı oxumaq əvəzinə yenə bu yerdə muğam oxumağa başladı. Müslüm özünü itirmədən musiqi başlanğıcını çalan orkestri "nizamlayıb" susdurdu. Aktyorun yüksək sənətkarlığından böyük ilham alan mahir dirijor orkestri bu dəfə daha tərəvətli səsləndirdi və tamaşanı librettoya uyğun davam etdirdi..." (10).

1912–14-cü illərdə Ü.Hacıbəyli Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərinə təhsil almağa gedərkən öz müəllif hüquqları ilə bağlı bütün məsələləri Müslüm Maqomayevə həvalə edir. Bu baxımdan Üzeyir bəyin Müslümə ünvanladığı etibarnamənin mətni ilə tanış olaq: "Hörmətli cənab Əbdül Müslüm Maqometoviç! Mənə məxsus musiqi əsərlərinin istifadəsi ilə əlaqədar şəxsi nümayəndələrlə, müxtəlif cəmiyyət və şirkətlərlə razılığa gəlməyinizə, Sizin məsləhətinizə görə müxtəlif şərt və qiymətə əsasən müqavilələri bağlamağınız, əsərlərimin istifadəsinə görə vəsait almağınız və ümumiyyətlə, bu iş üzrə məni əvəzləməyinizə, lazımı yerdə mənim yerimə imza etməyinizə və qanunla tələb olunan rəsmi işləri yerinə yetirməyinizə görə bu etibarnamə ilə razılıq verirəm. Qanunla Sizin nə yerinə yetirəcəyinizə inanıram və etiraz etməyəcəm. Bu etibarnamə Müslüm Maqometoviç Maqomayevə məxsusdur. 4 sentyabr 1912-ci il" (11) (rus dilindən tərcümə mənimdir – **müəllif**). Etibarnamə Moskva şəhərində notarius Sergey Viktoroviç Eggers tərəfindən 12186 №-li sənəd kimi təsdiqlənib. S.V.Eggers Moskva şəhərinin əsilli notariusu kimi rus yazıçısı Lev Nikolayeviç Tolstoyun ailəsinin hüquqi sənədlərini idarə edib.

Müslüm Maqomayev 1913-cü ildə "Şah İsmayıl" operasını yazmaq qərarına gəlir. Operanın süjeti Səfəvilər dövlətinin əsasını qoyan I Şah İsmayıl haqqında məşhur xalq dastanından götürülüb. Libretto müəllifi görkəmli şair Mikayıl Müşfiqin atası Mirzə Qədir İsmayilzadədir. "Səadət" məktəbində müəllimlik edən Mirzə Qədir həmçinin "Vüsaqi" təxəllüsü ilə şeirlər yazardı. Lakin Mirzə Qədirin 1914-cü ildə vəfatı, həmçinin librettonun dramaturgiyasındakı nöqsanlar Müslümü yenidən operanın poetik mətnində bir çox dəyişikliklərə məcbur edir. Amma librettonun müəlliflik hüququnun Mirzə Qədərə mənsubluğunu nəzərə alaraq bu dəfə onun övladlarının əmlakına qəyyumluq edən Rzaqulu Həsənovla müqavilə bağlanır. Həmin müqavilə aşağıdakı kimidir: "27 sentyabr 1915-ci ildə biz aşağıda imza edənlər, Müsəlman opera teatrının dirijoru Müslümbəy (Müslüm Maqometoviç Maqomayev) bir tərəfdən və Mirzə Əbdül Qədir İsmayilzadənin əmlakının qəyyumu Rzaqulu Həsənov digər tərəfdən bu müqaviləni bağladılar. Mirzə Əbdül Qədir

İsmayilzadəylə birgə Müslümbəyin sifarişli xalq dastanı əsasında yazılmış "Şah İsmayıl" operasının librettosu tərtibləndi. Nəzərə alsaq ki müəlliflər arasında müqavilə yox idi, əsərin istifadəsindən sonra razılıq əldə olunmadığına görə əsər bu vaxta kimi istifadəsiz qalmışdır. İsmayilzadənin vəfatından sonra onun əmlakının qəyyumu Həsənov Müslümbəylə danışıqlar apararaq aşağıdakı şərtlərlə razılıq əldə olunub:

1. Maqomayev və İsmayilzadənin birgə əməyi ilə yaradılmış "Şah İsmayıl" operasının librettosuna bütün müəllif hüquqları Maqomayevə təqdim olunur. İsmayilzadənin varisləri Maqomayevin razılığını almadan bu librettonu nə ayrıca, nə də İsmayilzadənin digər əsərlər məcmuəsində çap etdirə bilməzlər.

2. Librettonun istifadəsi formasından asılı olmayaraq İsmayilzadənin varisləri ümumi gəlirdən 10% məbləğində pay alırlar. Librettonun istifadə üsulları Maqomayevin şəxsi hüququdur və İsmayilzadənin varisləri buna müdaxilə edə bilməzlər.

3. Əsərin not və qrammofon səsyazmalarından gəlirdən İsmayilzadənin varisləri onun şeirləri istifadə edilməyibsə, qonorr almırlar, əgər şeirlərdən istifadə olunubsa, bu müqavilənin 2-ci bəndinə əsasən 10% gəlir alırlar.

4. Müqavilənin şərtlərini pozan tərəf digər tərəfə 1000 rubl ödəməlidir və gələcəkdə əsərdən əldə olunan maddi gəlirdən istifadə hüququnu itirir.

5. Bu müqavilə ömürlük bağlanılır. Bakı, 27 sentyabr 1915-ci il" (12) (rus dilindən tərcümə mənimdir – **müəllif**).

Beləliklə, libretto hazır olan kimi bəstəkar opera üzərində qızğın işə başlayır. 1916-cı ilin dekabr ayının sonuna əsərin premyerası planlaşdırılır. Amma Tağıyev teatrında baş verən yanğın əsərin premyerasını təxirə salır. Bütün maneələrə baxmayaraq 1919-cu il martın 7-də – Hüseynqulu Sarabskinin benefisində "Şah İsmayıl" operasının premyerası baş tutur. Tamaşada əsas rolları Hüseynqulu Sarabski (Şah İsmayıl), Hacıbaba Şərifov (Aslan şah), Hacığa Abasov (Vəzir), Cəmil Hüseynov (Əbuhəməz), Aleksandra Olenskaya (Gülzar) oynayıblar. Həmin hadisə barədə "Azərbaycan" qəzeti yazır: "...Müslüm bəyin bir musiqinəfəs sifətilə gələcəkdə böyük maharətlər göstərə biləcək istedadını aşkarlamaqla bizi xoşal etdi..." (13).

Əsərin ilk premyerasından günümüze qədər keçən illər ərzində "Şah İsmayıl" operası Azərbaycanla yanaşı, digər ölkələrin operahəndlərində dəfələrlə nümayiş olunub. Həmin zaman ərzində müxtəlif yadda qalan hadisələr baş verib ki, onlardan birini sizlərə çatdırmaq istərdik. Görkəmli dirijor Əfrasiyab Bədəlbəyli xatırlayır: "...Opera teatrının Özbəkistana qastrol səfərinə "Şah İsmayıl" əsəri ilə gedərkən müəllif artıq xəstə idi. Belə oldu ki, Gülzar rolu oynayacaq ifaçı olmadığından biz çətin vəziyyətə düşdük. Bu zaman gözlənilməz hadisə baş verdi. Çoxsaylı xahişdən sonra balerina Qəmər Almaszadə həmin rolu oynamağı boynuna götürdü. Olduqca yüksək musiqi duyumu və səhnə mədəniyyətinə malik Qəmər xanım yadda qalan lirik obraz yaratdı. O həmin partiyayı Daşkənddə 6, Səmərqənddə isə 7 tamaşada oynayaaraq hamının diqqətini cəlb etdi..." (14).

Dəyərli oxucular, beləliklə, biz bəstəkar Müslüm Maqomayev və onun ən parlaq əsəri “Şah İsmayıl” operası haqqında Azərbaycan Dövlət Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin kolleksiyalarında saxlanılan materiallardan istifadə edərək fikir və düşüncələrimizi sizlərlə bölüşməyə çalışdıq. Müslüm Maqomayev şəxsiyyətinin yaradıcı irsi milli mədəniyyətimizin qızıl fondunun şanlı səhifəsini təşkil edir. Üzeyir Hacıbəyli ilə çiyin-çiyinə milli bəstəkarlıq məktəbinin möhkəm özülünü qurmaqla o, musiqi təfəkkürünün stilistik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına güclü təkan verdi. Burada bəstəkar Səid Rüstəmovun söylədikləri necə də yerinə düşür: “...Əgər Üzeyir Hacıbəyov professional musiqimizdə ölməz dastan yaradıbsa, M.Maqomayev bu dastanı parlaq yaradıcı səhifələrlə zənginləşdirib...” (15). Bəstəkarın məhz “Şah İsmayıl” operası Azərbaycan musiqi tarixinin parlaq səhifələrindən birinə çevrilib.

Məqələmizi ulu öndər Heydər Əliyevin 1996-cı ildə Müslüm Maqomayevin anadan olmasının 110 illiyində söylədiyi fikirlə bitirmək istərdik: “Şah İsmayıl” operasının əhəmiyyəti təkcə sənət əsəri olmaqla bitmir. Müslüm Maqomayev bu mövzuya sadəcə olaraq bəstəkar, incəsənət xadimi kimi deyil, Azərbaycanın tarixini gözəl bilən bir insan kimi müraciət etmişdir. Axı Şah İsmayıl görkəmli sərkərdə, Azərbaycan şahı olmuşdur. O dövrdə tarixi keçmişimizdə kimin kim olduğunu söyləmək bizim üçün çətin idi. İndi isə açıq deməyə imkanımız var ki, Şah İsmayıl görkəmli dövlət xadimi, siyasi şəxsiyyət, Azərbaycanı birləşdirən insandır. Azərbaycanın qədim dövlətçiliyi Şah İsmayılın adı ilə bağlıdır. Müslüm Maqomayevin də bu mövzuya müraciətlə belə gözəl opera yazmasının incəsənət üçün əhəmiyyəti böyükdür, həmçinin böyük tarixi, siyasi əhəmiyyəti var”. ♦

Ədəbiyyat:

1. Байрамова А. “Роль музеев в сборе, сохранении, изучении и пропаганде материалов музыкальной культуры Азербайджана”. Баку–2004, с. 49.
2. Tofiq Quliyevin şəxsi qovluğundan. DKN№1.
3. İsmayılova Q. Müslüm Maqomayev. Bakı–1965, səh. 8.
4. Yenə orada, səh.11.
5. Tofiq Quliyevin şəxsi qovluğundan. DKN№14872/97.
6. Yenə orada. DKN№14872/101.
7. Quliyev T. “Parlaq istedad”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 12 dekabr 1975-ci il.
8. Tofiq Quliyevin şəxsi arxivindən fotonüsxə.
9. 7 iyun 1912-ci il tarixli, 18 sayılı “Təzə xəbər” və 80 sayılı “İqbal” qəzetləri
10. Həsənov Ə. “İlk peşəkar dirijorumuz”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 12 dekabr 1975-ci il.
11. Tofiq Quliyevin şəxsi arxivindən. DKN№14872/108.
12. Yenə orada. DKN№14872/105.
13. 14 mart 1919-cu il, 136 sayılı “Azərbaycan” qəzetindən.
14. Бадалбейли А. “Друг, наставник молодежи”. “Бакинский рабочий”, 12 декабря 1975.
15. Рустамова С. “Бесмертные песнопевцы народа”. “Баку”, 20 декабря 1965.

Резюме

В следующем году Государственный музей музыкальной культуры Азербайджана отмечает свое пятидесятилетие. В связи с этой датой Музей планирует провести многочисленные мероприятия под эгидой юбилея. В коллекциях музея за эти годы собраны многочисленные экспонаты, демонстрировавшиеся в разные годы на многих выставках как в Азербайджане, так и за рубежом. Среди многочисленных культурных событий 2016 года выделяется 100-летие создания оперы “Шах Исмаил” Муслима Магомаева. Данная статья посвящена этой дате и основана на многочисленных архивных материалов находящихся в Государственном музее музыкальной культуры Азербайджана.

Ключевые слова: Государственный музей музыкальной культуры Азербайджана, М. Магомаев, Г.Сарабский, Г.Араблинский, “Шах Исмаил”, опера.

Summary

The State Museum of Musical Culture of Azerbaijan will celebrate its 50th anniversary in 2017. According to this we acquaint you with a series of publicistic articles about of the archive documents, photographs, books and other items which are collected and kept for many years in the collections the Museum. The 100th anniversary of the opera Shah Ismayil by Muslim Magomayev is one of the significant events among the cultural life in 2016. The documents reflecting Muslim Magomayev's life, the way of forming his personality as composer, the bright page of his creative activity – creation of the opera Shah Ismail are kept in the collections of The State Museum of Musical Culture of Azerbaijan. Most of these documents are presented to the readers for the first time.

Key words: The State Museum of Musical Culture of Azerbaijan, M.Maqomayev, H.Sarabski, “Shah Ismail”, opera.